

NIKOLA PEJNOVIĆ

Refleksije o knjizi Velimira Terzića „Slom Kraljevine Jugoslavije 1941“

Naša javnost je u prvoj polovini ove godine dobila zamašno dvotomno delo pod navedenim naslovom, kao rezultat dugogodišnjih istraživačkih napora njegovog autora.* Autor je dobro poznat našoj javnosti, kao general-pukovnik JNA, koji je više od dve decenije obavljao brojne najviše vojne dužnosti, među kojima i dužnost zamenika načelnika Vrhovnog štaba, na kojoj je najtešnje vojnički sarađivao sa drugom Titom, kao vrhovnim komandantom Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije. U bivšoj jugoslovenskoj vojsci bio je aktivni oficir, što je za temu koju obrađuje relevantno pomenuti. Knjigu su izdale tri naše renomirane izdavačke kuće: »Narodna knjiga« Beograd, »Partizanska knjiga« Ljubljana — Beograd i »Pobjeda« Titograd, pod uredništvom Vidaka Perića i sa recenzijama Milinka Đurovića, general-pukovnika u penziji, Milorada Ekmečića, akademika, Metoda Mikuža, akademika, i dr Vuka Vinavera. Prema naslovnoj deklaraciji knjigu je za izdavanje preporučilo Veće naučnih i stručnih radnika Instituta za savremenu istoriju u Beogradu.

I

Pažnju čitalaca će na prvom koraku privući impresivan obim knjige utoliko više što je njen sadržaj čak dvostruko veći od fizičkog obima i nominalnog broja strana. Radi se, naime, o tome da je izda-

* Kritički osvrt na knjigu »Slom Kraljevine Jugoslavije 1941« napisan je i predat u štampu još za života general-pukovnika u penziji Velimira Terzića.

važ, služeći se sitnom grafičkom tehnikom, uspeo da na gotovo upola manjem prostoru sabije veoma obiman tekst, idući pri tom do kritičnih granica njegove funkcionalnosti i uspešnog korišćenja knjige. Umesto četiri do pet tomova, dobili smo delo enciklopedijske veličine, podeljeno u svega dva toma, sa ukupno 1.560 stranica. Ovo kao činjenica, samo po sebi, moglo bi biti od neutralnog značaja da nam se preko toga ne bi otkrivali pokazatelji druge vrste koji se tiču nekih sadržinskih i suštinskih vrednosti knjige. Prerano je govoriti da li tema, po svojoj sadržini i značaju i vremenskom trajanju kriznih događaja na koje se odnosi, zahteva ovoliku prostornu ekspanziju i da li je ekstenzivnost najsrećniji metodološki postupak da o tom istorijskom periodu dobijemo najjasniju sliku i objektivne sudove o uzrocima i posledicama sloma. Lako se može uočiti da se autor odlučio na širi i dublji istraživački poduhvat, da je u elaboriranju teza i eksponiranju rezultata težio da činjenice ne samo dokazuje, već da ih i pokazuje i, konačno, da je rezultate svega toga hteo da potkrepi naučnom aparaturom, za što je upotrebio oko jedne trećine ukupnog prostora. Nesumnjivo je opravdano što je tema izvučena iz uskih okvira čisto vojnog sloma, utoliko pre što dinamika ratnih zbivanja ne pruža bilo kakve priloge ratnoj veštini i što se vojni slom ne može sam sobom objašnjavati budući da je presudno zavisio od faktora izvan vojne sfere. Međutim, kada se izađe iz užih okvira i kada se nađe na širim prostorima i obuhvate drugi tangirajući elementi, dolazi se u situaciju da se što logičnije i racionalnije odrede granice tako proširenih idejnih koncepata i istraživačkih zahvata.

Autor se očigledno nalazio pred dilemom kako, najkraće rečeno, da političke uzroke sloma podeli na posredne i neposredne, odnosno na one trajnog dejstva i one koji su najviše uticali na događaje obuhvaćene postavljenom temom. Vremenska podela sa težišnom orijentacijom na događaje posle anšlusa Austrije nije se do kraja i dosledno realizovala, što je autora delimično odvelo van okvira svoje teme i izvelo ga na široke prostore političke istorije stare države, pre svega njenih političkih partija. Autor je temu proširio i na taj način što je u prikazu toka operacija obuhvatio i grčko ratište, uključujući i dejstva agresorskih i britanskih vojnih snaga. Ovaj postupak se može smatrati svrsishodnim s obzirom na prostornu i događajnu povezanost. Tema je proširena i na taj način što je autor u tretiranju i prikazivanju posledica sloma obuhvatio ukupne naše materijalne i ljudske gubitke za sve vreme četvorogodišnjeg rata (uključujući, naravno, i NOR), što se ne može smatrati istorijski korektnim, mada postoji očigledna teškoća u egzaktnom odvajanju jednih od drugih posledica.

Obimu i širini monografije o kojoj je reč ipak je najviše doprineo dokazni postupak. Autor je težio da svaku tezu široko dokumentuje navođenjem mnoštva arhivskih izvora, citata, dokumenata, a nekih i po više puta. U uvodu autor i sam navodi da je težio da otkrije i pokaže činjenice, a da vrednosne sudove o njima prepusti čitaocima. Razume se da se takva orijentacija nije mogla do kraja realizovati, jer autor nije mogao da ostane u poziciji neutralnog čitaoca a i nemoguće je na zamišljeni način deliti stvarnosne od vrednosnih sudova. To je dovelo do neke vrste dvostrukog metodološkog postupka — ocenjivačko-ekspozicionog, a što je rezultiralo nešto nižim stupnjem naučne sinteze, ne računajući opšti zaključak, koji je uspela uopštavajuća kreacija. Uprošćeno bi se moglo reći da smo, umesto celovite sinteze, dobili paralelno i u jednom poduhvatu i naučnu studiju i arhivski zbornik.

Tri vrste registara, napomene i prilozi, koliko god sadržinski uvećavali tomove i proširivali njihove fizičke dimenzije, moraju se smatrati svrsishodnim i u svemu uspelim postupkom i zbog naučnog digniteta monografije i zbog odličnog pomagala u snalaženju pri korišćenju ovako difuznog i obimnog ostvarenja. Budući istraživači će u navedenoj aparaturi naći dragocenu pomoć pri utvrđivanju i selekciji primarnih i sekundarnih izvora i u pronalasku njihovog bližeg i daljnjeg porekla.

Posle ovog što je rečeno o dimenzijama dela i o faktorima koji su doveli do određene razuđenosti tekstova, a pre nego što se dublje uđe u analizu ovog ostvarenja, potrebno je istaći i neke uslove o kojima je autor pri koncipiranju i pri realizaciji svojih zamisli, *nolens volens*, morao da vodi računa.

Prva od tih okolnosti odnosi se na činjenicu da se istražuje i naučno obrađuje izgubljena bitka i pretrpljeni ratni poraz, koji su rezultirali državnim i vojnim slomom. Nije slučajno što je o tom periodu dugo ostala praznina u našoj istoriografiji. Iz prakse i iskustva je poznato da se istorijske obrade poraza i izgubljenih ratova na različite načine prekrajaju, popravljaju i pojavljuju u kontroverznim varijantama. Nemački militaristi su u prvom svetskom ratu okrivili leve društvene snage za poraz; Staljin je za neuspeh u početnom periodu otadžbinskog rata okrivio Hitlerovo »verolomstvo«, dok su neke struje u SAD za Perl-Harbur sklone da okrive nikog drugog nego vlastitog predsednika. Velikosrpski vlastodršci Kraljevine Jugoslavije su glavnu krivicu za ratni neuspeh i slom prvenstveno pripisali Hrvatima. Dok je, s jedne strane, nepobitno da objektivne istoriografske obrade poraza traže mnogo više naučnih i moralnih skrupula nego istovrsne obrade pobeda i dobijenih bitaka, dotle je, s dru-

ge strane, činjenica da su se poražene strane znatno više i uspješnije koristile stečenim iskustvima i da su ih efikasnije primenjivale u budućim revanšističkim ili odbrambenim pripremama. Ovo samo na prvi pogled izgleda kontradiktorno zbog toga što istorijsku svest ne čine samo naučnoistraživačke obrade i javno prezentovane spoznaje. Našeg cenjenog autora kroz ceo tekst prati senka razlika između srpske vojske u balkanskim ratovima i u prvom svetskom ratu i ove, čiji je i on bio pripadnik u aprilskom ratu 1941. godine. Jedno od njegovih neprikrivenih stremljenja čini nastojanje da se za tradiciju sačuva sve ono što se sačuvati može, kada već za istoriju ratne veštine ne postoji ništa što bi predstavljalo saznavnu vrednost. Šta više, naša vojna iskustva iz NOR-a, o čemu će još biti reči, autor koristi kao način kritike strategije bivše vojske, umesto da koristi njenu praksu kao izвориšte novih iskustava.

Druga okolnost koja se pri realizaciji ove teme ne može niti sme gubiti iz vida jeste činjenica da se u njoj radi samo o jednom, i to prvom činu sloma Kraljevine Jugoslavije, dok se ostali činovi ove sumorne drame odnose na lomove u toku 1943. i 1945. godine, odnosno na vojne i političke poraze četništva, kraljevske vlade u izbeglištvu, monarhističkih krugova i svih onih retrogradnih snaga u našem društvu vezanih za stari sistem Kraljevine Jugoslavije. Pri tome je uvek preporučljivo pomenuti da četništvo, kao pojam i kao pokret, nije vezano samo za Srbe i Srbiju, već da su četništvo, bez obzira na termine, kao sindrom buržoasko-unitarističkog koncepta, imali i drugi narodi u Jugoslaviji. No, nije to glavna misao, već potreba da se istakne Marksov uzus celine procesa i događanja ako se želi ostati na terenu materijalističke dijalektike i istoričnosti i ako se teži naučnom obuhvatu društvenih fenomena. Nije moguće razumeti i naučno rasvetliti uzroke zbivanja i posledice prvog čina ukoliko se nemaju u vidu i ostali činovi ove obrađene scene, odnosno četnička kolaboracionistička i kontrarevolucionarna uloga u toku kasnijih ratnih zbivanja. Naravno, ovo važi i obrnuto. Naime, nije moguće doći do korena četničke izdaje i kontrarevolucionarne uloge, a da se nema u vidu ono što se dogodilo pre i u toku aprilskog rata 1941. godine. Ovim se ne želi reći da autor svoj istraživački projekat nije mogao realizovati kao posebnu relativno autonomnu temu, ali je, van svake sumnje, i bez tematske obrade kasnije istorije, morao imati u vidu sve ono što se kasnije dogodilo bez obzira na to koliko se eksplicitno time služio i u kojoj meri je ocene i sudove iz okvira svoje teme ilustrovao i argumentovao kasnijim istorijskim zbivanjima. Konačan sud o Kraljevini i četništvu mora, prema tome, biti dijalektički spoj njihovog ukupnog bivstvovanja i aktivnosti u neraskidivom i organ-

skom vremenskom i prostornom uzročno-posledičnom jedinstvu. Zbog toga se, s pravom, može istaći da se uzroci sloma Kraljevine Jugoslavije u 1941. godini, o kojima će još biti reči, odnose većim ili manjim delom i na događaje koji su usledili nakon katastrofalnog aprilskog rata. Oni su, svakako, širi od nominalnog okvira teme.

Važna okolnost koju je autor imao u vidu pri istoriografskoj obradi ove teme, a koja je opredelila mnoge njegove metodološke pristupe, ogleda se u činjenici da se radi o krajnje osetljivom isečku naše novije istorije, koja u neposrednom smislu čini sastavni deo sadašnje društvene svesti i aktuelnih životnih problema našeg društva. Naravno, ovo nije pledoaje za pragmatizam i za slugerantski odnos nauke prema dnevnoj politici, ali sigurno znači da se sa krajnje naučnom savesnošću mora odnositi prema svim činjenicama i sa punom odgovornošću prema svemu onome što čini stvarne izvore, imajući uvek u vidu istorijske istine i celinu društvenih zbivanja. Ono što bi publicistika, a naročito memoaristika, opterećena emocijama i ličnim preživljavanjima, mogla eventualno i propustiti, studija ove vrste mora takvu eventualnost unapred maksimalno isključiti. Senzibilnost ljudi na ratne i istorijske poraze čini ovu okolnost još dominantnijom.

Sve te i druge okolnosti i uslovi, među kojima i ta da je autor pripadnik jedne od ratujućih strana i da je neposredni akter u zbivanjima — što znači da se radi o spoju preživljenog i istraženog — pružaju dodatnu mogućnost čitaocima da objektivnije ocene delo i da se lakše snalaze u njegovim velikim rasponima.

II

Unutrašnja arhitektonika, metodološka orijentacija i način prilaza istraživanju čine jedno od suštinskih pitanja ove pa i drukčije vrste poduhvata i, pored idejnih nazora autora, predstavljaju okosnicu svih napora i preduslov za postizanje planiranog cilja. Najčešće su elementi strukture, metodologije i idejne orijentacije ne samo međusobno povezani, već i utiču jedni na druge na taj način da često od strukture zavisi metod, a od koncipiranja jednog i drugog mogu da zavise mnoga idejna rešenja, pa i krajnji rezultati.

O globalnoj strukturi Terzićeve knjige, onoj koja se odnosi na njene najkrupnije delove, teško bi se mogla napisati bilo kakva opravdana kritika ili dati primedba, sem navedene obimnosti nekih delova. Radi se, naime, o kompoziciji knjige koja prvenstveno sadrži unutrašnju i političku situaciju bivše države u približno istim raz-

merama. Obrada vojnog faktora podeljena je na obostrane pripreme, planove, tok operacija i njihove posledice. Opšti zaključak, koji čini sublimaciju svega sadržanog, predstavlja poseban deo monografije. Konačno, naučni instrumentarijum, sačinjen od priloga, skraćenica, napomena i registara, na prostoru koji je po stvarnoj meri jednak bilo kojem pojedinačnom delu studije, čini završni deo ovog dvotomnog ostvarenja. Marksistički rezon bi i na ovom nivou strukture zahtevao prikaz ili analizu i ekonomskog faktora, ali njega, na žalost, nema ne samo na ovom nego ni na nižem nivou podele, što ne bi trebalo samo Terziću zameriti budući da naša istoriografija nije još uvek stvorila uslove za uklapanje ovog elementa u studije političkog ili vojnog karaktera, kakva je ova o kojoj je reč.

U metodološkom smislu među navedenim delovima postoje znatne razlike koje su umnogome uslovljene posebnošću podtema, a drugim delom su rezultat autorove idejno-političke koncepcije u najširem smislu. Ocena i prikaz unutrašnje situacije, kao jednog od opštih uzročnika krize i sloma, dati su pretežno metodom problemske analize, zasnovane težišno na oceni aktivnosti političkih partija i drugih organizacija, dok je deo koji se odnosi na spoljnu politiku dat gotovo isključivo hronološkim opisom događanja, podeljenih na nekoliko vremenskih i kalendarski poređanih deonica. Vojni deo studije sačinjen je problemsko-hronološkim metodom kakav jedino u ovoj materiji i može doći u obzir.

Supstruktura, na nivou nižem od globalnog, naročito kad se radi o poglavlju koje se odnosi na unutrašnju situaciju u Kraljevini Jugoslaviji između dva rata, privlači pažnju i izaziva podozrenje, što je već dovelo i do nekih kritičarskih varnica u javnosti. Autor je ovaj deo struktuirao prema sledećem: stvaranje zajedničke države — 6 stranica; delatnost građanskih političkih stranaka — dominacija srpske buržoazije — 11 stranica; delatnost Hrvatske seljačke stranke (HSS) — 93 stranice; delatnost Komunističke partije Jugoslavije — 46 stranica; šovinističke, separatističke i neprijateljske organizacije u Jugoslaviji (gde je uključena i delatnost Vatikana i dela katoličkog klera) — 53 stranice.

Od ukupno 209 stranica ove analize, različitim hrvatskim faktorima posvećeno je više od polovine prostora. Kako je autor u prilažu naglasio da u unutrašnjem i spoljnopolitičkom delu situacije prvenstveno traži uzroke sloma stare države, nameće se nekoliko nezaobilaznih pitanja i problema.

1. Kada bi Kraljevina Jugoslavija bila buržoasko-demokratska država parlamentarnog tipa, prilaz analizi njenog društvenog bića i uzroka sloma — preko prikaza organizacije, ciljeva i aktivnosti poli-

tičkih partija različitih društvenih usmerenja — imao bi bez sumnje svoj *raison d'être*. Međutim, kada se radi o sistemu i režimu vojno-monarhističke diktature u kojem je monarh bio iznad ustava i zakona — u kojem je dvorska klika vladala svirepim metodama srednjovekovne despotije, sa pretenzijama da uništi ili neutrališe sve i svakoga ko drukčije misli nego što propisuju njeni kanoni i ciljevi nacionalnog i socijalnog porobljavanja i izrabljivanja — postavlja se pitanje realnosti orijentacije na ovu vrstu analize. Pigmejski i zakasneli kolonizatori i hegemonisti su ne samo tragikomični, već i spremni da surovošću nadoknade propušteno vreme i nedovoljnu moć. U situaciji kada kralj dekretom raspušta parlament i zabranjuje rad političkih partija, kada se u parlamentu puca i ubija kao u gladijatorskim arenama i kada se van svakog prava i običaja ne priznaju mandati izabranim poslanicima itd., pridavati političkim partijama u bivšoj državi primarnu ulogu ne obećava pravi smer analize mada, razume se, svaka analiza ne može ni obići ulogu i aktivnosti političkih organizacija. Osim toga, posebno je pitanje zašto je došlo do tako očite asimetrije u prilazu pojedinim partijama i u širini obrade njihove ovakve ili onakve uloge u životu stare države. Mora se priznati da Jugoslaviju, onakvu kakva je bila, nisu slabile i razbijale samo partije koje su se nalazile u opoziciji, već, mnogo više, one koje su se pohlepno i vlastoljubivo smenjivale na vlasti. Analiza i ocena aktivnosti HSS, koju je autor izvršio, nije sama po sebi u sadržinskom smislu problematična i neprihvatljiva, već je neprihvatljiv neuravnotežen odnos prema toj i drugim partijama, kao što su radikalna, demokratska, zemljoradnička, muslimanska itd., na koje se samo zbirno i uopšteno osvrnuo, bez detaljnije razrade njihovih ciljeva, metoda i aktivnosti. Dakle, problem se ispoljava u objektivnom i naučno odmerenom pristupu svim faktorima na društvenoj i političkoj sceni, uz odgovarajuće diferencirane ocene svakog od njih, prema njihovoj stvarnoj ulozi i istorijskoj težini. Ova primedba ima šire i principijelnije značenje i tiče se, kako ćemo videti, ne samo odnosa prema partijama, već i prema drugim subjektima društvenog života. Verovatno bi pomnije analize i kritike ovog rada mogle dokazati da je osnovni uzrok ovako stvorenog »krivog ogledala« ne u pojedinačnim ocenama raznih društvenih faktora, već u neadekvatnoj meri njihove analize i prostora koji je svakom od njih poklonjen. U apriorističkom metodskom prilazu, po kojem se neki ocenjuju uopšteno i zbirno, a drugi iskazuju metodom istorijske dinamike, kriju se velike opasnosti.

Koliko god se uloga bivših partija ne može precenjivati u društvenom životu bivše Jugoslavije, naročito ne u odnosu na državni,

monarhodiktatorski, velikosrpski etablisman, ipak se njihova ocena ne može svoditi na »dugogodišnju besprincipijelnu borbu rukovodstva buržoaskih partija« niti na »rivalstvo i konkurentsku borbu srpske i hrvatske buržoazije«, jer su one i pored toga predstavljale odraz, a negde i izraz socijalnih, nacionalnih i hegemonističkih težnji određenih slojeva, klasa i nacionalnih sredina. Bilo da se potcenjuje ili precenjuje uloga političkih partija, bilo da im se prilazi nejednakim aršinom, sve to može promeniti istorijsku sliku i voditi stvaranju zaključaka koji će gubiti na svojoj punoj naučnoj fundiranosti.

2. Vrednosnim sudovima autora o velikosrpskoj buržoaziji i ocenama njene politike, kao unitarističke i hegemonističke, uz nacionalno porobljavanje i socijalno izrabljivanje, teško bi se mogle staviti primedbe. U tom kompleksu nisu ispuštene iz vida ni buržoazije drugih naših naroda, koje su često iz uskoklasnih i sebičnih pobuda i iz bojazni za privilegovane pozicije išle na kompromise i na slugerantske odnose prema glavnim vlastodržcima. Idejno-politička orijentacija i politički ciljevi dati su na objektivnom nivou, ali je izostala analiza metoda i sredstava pomoću kojih su bivši vlastodržci ciljeve realizovali za relativno kratko vreme svoje vladavine. Pri tome je državni instrumentarijum sa svim svojim elementima imao ključnu ulogu. Državni aparat je bio nosilac politike nacionalnog bespravlja i asimilacije u duhu teorije o jednom narodu sa tri plemena. Vojska je, pored svoje »odbrambene« uloge, bila moćno sredstvo unutrašnje hegemonije i nacionalističko-centralističke ekspanzije. Banovinska podela zemlje, sa snažnom policijskom ulogom i predominacijom srbijanskih i unitarističko-kadrovskih kombinatorika, predstavljala je ne samo bezobzirnu manipulaciju i cinično podsmevanje nacionalnim aspiracijama naroda, već i pokušaj da se uguši bilo kakva samouprava na nižim nivoima od centralnog. Moćan činovnički aparat u svim sferama uprave i administracije imao je u većini od naroda otuđen i birokratizovan sloj čija se uloga preklapala i spajala sa delatnošću policije i žandarmerije. Posebno poglavlje predstavlja sistem glavnjača i koncentracionih logora. Obrazovna politika sa indoktriniranim programima, političko favorizovanje takozvane istočne jezičke varijante, stvaranje i podsticanje kulturne predominacije, uz grube i brutalne obračune sa svakom progresivnom mišlju, a da se marksističko-komunistička i ne pominje, sa strogim cenzorskim nadzorom i neumoljivom zakonski represivnom regulativom — predstavljala je čvrstu pesnicu i produžetak vlasti i u duhovnoj sferi društva. U praksi je korišćen kompletan državni mehanizam za sticanje povoljnijih ekonomskih pozicija uz otkrivene ili prikrivene bankovne i švercerske manipulacije, sa težnjom da se zelenaškim me-

todama što pre zadovolje skorojevićke ambicije brzog i špekulativnog bogaćenja, na račun surove eksploatacije radnih masa, radnika i seljaka. Pri tome treba imati u vidu, što nije dovoljno poznato, da su radne mase u Srbiji bile u istoj, pa čak i u većoj meri podvrgnute nemilosrdnoj i brutalnoj eksploataciji za sve vreme postojanja bivšeg režima. Ova skica, dosta grubo i na brzinu sročena, trebalo bi da koliko-toliko pokaže kako je organizacija i metod upravljanja državnog sistema ne manje značajan faktor od političkih partija za analizu stanja bivše države i za pronalazak patoloških uzroka njenog neslavnog kraja. Može se tvrditi da je jedino ispravan način u identifikaciji uzroka kriza i definitivnog sloma Kraljevine Jugoslavije u njenom državnom sistemu, na čijem čelu je stajala velikosrpska monarhistička buržoazija, koja je zemlju posmatrala kao svoj leno, a državu i njen aparat kao poslušne čuvarе svojih interesa. Ovim se, naravno, od analize ne izuzimaju ni svi drugi faktori koje je autor uže ili šire zahvatio i prikazao u svom delu sa određenom merom društvene i istorijske odgovornosti već se samo pledira za rangiranje uzroka i njihovih nosilaca i za analognu meru njihovih razrada.

3. U strukturu poglavlja koje se odnosi na unutrašnju situaciju bivše države ušao je i deo pod naslovom »Delatnost Komunističke partije Jugoslavije«, i to prostorno smešten između poglavlja koje se odnosi na HSS i na šovinističke, separatističke i neprijateljske organizacije. Verovatno će takvo rešenje izazvati kod mnogih čitalaca dileme, pogotovo što autor takav postupak i njegove motive nije dovoljno obrazložio. Činjenica je da je Kominternu, pod uticajem sovjetskog rukovodstva, zastupala tezu da je Kraljevina Jugoslavija veštačka tvorevina i deo imperijalističkog sanitarnog kordona namenjenog okruženju Sovjetskog Saveza, kao prve socijalističke države proizašle iz velike oktobarske revolucije. Činjenica je i to da je KPJ, kao sekcija Kominterne, takvu liniju i orijentaciju dugo sledila i borila se za njenu realizaciju, posebno motivisana surovim metodama zabrana, progona i zločinačke likvidacije svojeg članstva od strane diktatorskih režima stare države. Konačno, činjenicu predstavlja i definitivni revolucionarni obračun KPJ u toku oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije sa sistemom i snagama Kraljevine Jugoslavije i stvaranje nove socijalističke federativne zajednice. Pored svih tih činjenica stoji nepobitno još jedna činjenica — da je pojavom fašizma i njegovom pretnjom agresijom i ratom Komunistička partija Jugoslavije revidirala stavove o razbijanju Jugoslavije i prihvatila akcioni politički i vojni program da se ona brani, čak i kao kraljevina, uz prethodni neizbežan uslov brzog rešavanja najaktuelnijih unutrašnjih društvenih problema i da se na spoljnom planu

traži oslonac na SSSR i uspostavljanje s njim normalnih odnosa. Takva orijentacija KPJ u to vreme stvorila je političke i moralne osnove, pa i obaveze, da oružanu borbu protiv okupatora otpočne i produži i u najtežim uslovima okupacije zemlje i da pri tom na dnevni red postavi i parolu »Nema povratka na staro!«. Međutim, tada se KPJ, na čelu širokog oslobodilačkog pokreta, razračunava ne samo sa četnicima kao naslednicima bivše kraljevine, već i sa svim drugim izdajničkim i petokolonaškim kreaturama u licu ustaša, belogardista, balista, folksdojčera, federalista, legionara i njima sličnim, dokazujući time da za neslavan slom bivše države svi oni snose krivicu pred istorijom i narodom. Maliciozna publicistička dobacivanja u novije vreme kako smo na prepad i na nelegitiman način uzeli vlast, koristeći se uslovima okupacije, a na zahtev spoljnih faktora, nisu ni u ratu, a pogotovo ne mogu sada steći slušaoce i pristaše iz prostog razloga jer su u grubom raskoraku sa istorijskom istinom i jer isuviše odišu kontrarevolucionarnim vonjem. Separatu o delatnosti KPJ, koji se nalazi u knjizi »Slom Kraljevine Jugoslavije 1941«, po svojoj idejnoj i naučnoj usmerenosti i ukupnom sadržaju, teško se mogu staviti bilo kakve primedbe, bez obzira na to što sve istorijske činjenice ovog puta nisu proveravane, ali po svom mestu u strukturi knjige i njenom prvom poglavlju on teško može da se opravda. Tragajući za uzrocima i korenima sloma stare Jugoslavije autor je, bez dovoljno osnovanosti, došao i do uloge KPJ i do obrade njene istorije kroz kratke, ali uspešno date preseke. Međutim, taj deo je u najvećoj meri disfunkcionalan, jer KPJ ne može biti uzročnik aprilskog sloma, a posebno je neprihvatljivo to što je taj deo smešten između delatnosti HSS i neprijateljskih i petokolonaških organizacija. Postojala su tri moguća rešenja, izgleda sva tri bolja od realizovanog, koja se ogledaju u tome da se o ulozi KPJ u aprilskom slomu uopšte posebno ne piše, da se stavovi i ocene KPJ u različitim periodima istorije stare države obrade i ocene integralno sa ostalim problemima, i to kao kontrast i kontrapunkt vladajućoj politici i ostalim politikama i, konačno, kad se već posebno pisalo, onda je tom separatu trebalo dati drugo, zahvalnije mesto u širokoj strukturi knjige.

4. Gradeći svoje po dimenzijama monumentalno delo, autor je često nenamerno i iz nepažnje gubio »zidarski visak«, pa su mu čitavi blokovi ispadali nakrivo, bez obzira što su zidovi sami po sebi čvrsti i solidni. Ova metafora se odnosi i na onaj segment u knjizi koji se zove »Neprijateljska delatnost Vatikana i dela katoličkog klera«, koji i formalno i sadržinski ne zaslužuje nikakvo opovrgavanje, ali tematsko otvaranje ovog problema ne može a da ne izazove pitanje — šta je sa delatnošću nekih drugih konfesija i njiho-

vih klerikalnih bojovnika? Takvo pominjanje Vatikana i dela katoličkog klera još više pojačava navedene »krivine« i neravnoteže, o kojima je bilo reči. Razume se da se pri tome ne radi o ravnotežama po svaku cenu, niti se poriče pravo mesto tog faktora na listi protivnika (te vrste) bivše, pa delom i sadašnje Jugoslavije, ali se u senci tog protivnika ne mogu skrivati ni amnestirati i neki drugi. Ko može negirati da su pravoslavlje i njegova crkvena oligarhija dosta široko korišćeni u širenju velikosrpskih ideja i asimilatorskih ciljeva u odnosu na Makedonce, Crnogorce, Muslimane i na korišćenje srpskog elementa u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, u Vojvodini i na Kosovu, u političkim borbama za dominaciju i prevlast. Nisu mnoge popovske mantije ni u NOR-u bile daleko od četničke kame, što je svakako posledica usmerenja i politike do rata. Islamske hodže i muftije imale su istaknutu i krvavu ulogu u stvaranju »handžar« i »vražjih« divizija, a i drugih kvislinških formacija u službi Hitlera i fašizma, čemu su osnove bile polagane još u predratno vreme. Takav kritički stav u ovom kontekstu nema nameru da umanjí odgovornost prvih i najkrivljih koji su, kako je poznato, masovno igrali u velikom i krvavom kolu genocida, već traži da objektivnom interpretacijom istorije budemo njeni principijelni tumači i analitičari.

Nezaobilazno i krajnje pozitivno treba oceniti prilog autora koji se odnosi na delatnost i ciljeve separatističkih, šovinističkih i petokolonskih organizacija i snaga, koje su odigrale ne samo izdajničku, već i zločinačku pogromašku ulogu u odnosu na svoje sugrađane i najbliže susede. Za tu vrstu neprijatelja niti je trebalo niti sada treba imati uzročne uviđavnosti, prvo zbog toga što se međusobni društveni i životni problemi nikada ne rešavaju prodajom tuđinu — pogotovo ako se, pri tome, radi o retrogradnim svetskim silama kakve su bile fašističke, a slične su i sve druge, i drugo, što se računi sa bivšim vlastodržcima ne mogu podmirivati klanjem dece u kolevkama najbližih sugrađana niti njihovim totalnim uništenjem i progonima. Ovaj deo autorove studije može imati dvostruko naravoučeniye i za one koji aktuelno rešavaju probleme međusobnih odnosa među narodima i narodnostima i za one koji i danas gledaju kako da se prodaju inostranim mračnim silama.

5. Već je pomenuto, na mestu gde je bilo reči o globalu, da ovoj temi nedostaje ekonomsko-socijalni presek bivšeg društva, izložen na usmeren način kakav traži karakter teme, posle čega bi mnoge relacije u političkoj i vojnoj oblasti bile jasnije i uverljivije. Pri tom se misli i na unutrašnji i spoljni aspekt problema, što bi dokazalo polukolonijalni karakter i status zemlje i unutrašnje suprotnosti ne-

savladivih razmera. Budući da smo i suviše »tanki« u sociološkoj i ekonomskoj istoriji, to se na ovom problemu, kao autorovom promašaju, teško može instistirati.

III

Za izradu poglavlja o spoljnopolitičkoj situaciji autoru se mora odati veliko priznanje na zalaganju i velikom požrtvovanju i istraživanju arhivskih i drugih izvora različitog porekla i najšireg radijusa. Primera radi, može se navesti da se na svakoj stranici ovog dela knjige nalaze u proseku tri fusnote u kojima se najčešće ukazuje na izvore bilo arhivske bilo druge prirode. Dobija se utisak da je autor toliko bio fasciniran izvorima i da su mu oni specijalno zbog nečeg dobrodošli da zbog toga nije stigao da do kraja izvrši njihovu selekciju. Taj deo knjige više liči na arhivski zbornik nego na istorijsku analitičku studiju. U osnovi je preuzeta i velikim delom prenesena diplomatska operativa Beograda, Berlina, Rima, Londona i drugih evropskih i svetskih centara koja se odnosila na spoljnu politiku Jugoslavije i na diplomatske odnose s njom. Pri tom se dokazuje, pokazuje, dokumentuje i eksplicira mnogo toga što je notorno i što je do sada dovoljno i široko poznato. Zbog toga se moglo više ići na kondenzovanije prikaze i na svrsishodno osmišljene sinteze. Poligrafski razućen tekst, sa mnoštvom suvišnog dokazivanja, deluje dosta zamorno, a delom i dezorijentišuće. Doživljava se nesavladiv utisak da bivši vlastodršci na čelu jedne male, unutrašnjim suprotnostima razbijene zemlje, nisu ništa više ni mogli učiniti nego što su učinili, a to znači prići Trojnom paktu, a kad je on pod pritiskom masa bio oboren, držati se na način kao da je Trojni pakt i dalje na snazi. Ovaj utisak je pojačan tragičnim okolnostima, na koje je autor s pravom i uspešno ukazao, o nejedinstvu svetskih antifašističkih snaga i zemalja, što su fašistički agresori ofanzivno podsticali i vojnički spretno iskorišćavali. Kapitulacija Francuske, kao ranijeg saveznika i bivšeg vojnog uzora, a i potpisivanje pakta Ribentrop — Molotov, zaklonila je ionako mračne i uske vidike spoljnoj politici Jugoslavije. Sve grčevite i panične reakcije bivšeg državnog rukovodstva autor je plastično i široko dokumentovao, doduše bez dovoljno vlastitih kritičkih osvrta, što deluje objektivistički dato i sudbinski uslovljeno, pa kao takvo nenamerno služi kao neka vrsta zaklona tvorcima i realizatorima bivše kraljevske spoljne politike. Ovim se ne želi reći da je istoriju diplomatije i spoljne politike stare države trebalo ideologizirati, ali je bilo mesta da se snažnije istaknu njene unutrašnje suprotnosti, među kojima su na prvom mestu antikomunističko usme-

renje i kontrarevolucionarni ciljevi koji su vidljivo doprineli popustljivosti prema fašizmu i vratolomnoj preorijentaciji njene spoljne politike. Autor je, istine radi, kroz druge delove teksta, isticao ove ideje i dokazivao da se upravo o tome radilo. Dokazujući, na primer, zašto se veliki deo oficira bivše vojske nije hteo boriti, autor ističe da su oni želeli Nemcima dokazati da nisu bili za 27. mart i da su i oni antikomunistički nastrojeni isto toliko koliko i hitlerovci, a to je bio samo deo vladajuće doktrine.

U odnosu na Mačeka i na deo desnog krila HSS, autor u osnovi prihvata u arhivskim i drugim dokumentima nađene tvrdnje i ocene o njihovoj separatističkoj delatnosti, kontaktima i pregovorima, u različitim vremenima, sa Rimom i Berlinom. Pri tom je autor mogao uneti nešto više i jasnoće i razumevanja za tendencije te vrste. O motivima i neravnopravnosti se u tom kontekstu dovoljno ne govori ili se govori kao o neravnopravnosti u patrijarhalnom braku. To što od Hrvata ni za dvadeset godina niko nije bio predsednik kraljevske vlade, ministar inostranih poslova, ministar vojske i mornarice, načelnik generalštaba ili komandant armije, što se niko od njih nije našao ni u delegaciji koja je potpisala pristup Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu, autor to namerno ili nenamerno ispušta iz vida. Na nategnutost, pa i na određenu nekorektnost, podseća detalj iz knjige u kojoj se donosi dokument o navodnom sporazumu Maček — Čano, ali na kome nema Mačkovog potpisa, što autoru ne smeta da ga ipak priloži, a da ga ne proprati odgovarajućim komentarom. Slično je i sa tvrdnjama koje su krajnje hipotetične i nedokazane o tome da je »možda« Maček pridoneo kolebanju Simovića, jer je vodio pregovore sa Nemcima, ili tvrdnja da je Simović »možda« očekivao da će Maček omesti mobilizaciju u Hrvatskoj i da je zbog toga nije na vreme proglasio. Isto se može reći i za famoznu strogo poverljivu okružnicu HSS, bez obzira što se njen sadržaj logički uklapa u ukupan tok razmišljanja i u kasnije događaje koji su se odvijali po njenom scenariju, ali ona, za istoriju, ipak, nije verodostojan dokument. Ovde se ne radi o tome ko je Maček i kakvu je politiku vodio i kakve je ciljeve u različitim vremenima postavljao pred rukovodstvo HSS, već o solidnosti i savesnosti naših istraživačkih i izdavačkih poduhvata i o strogo naučnoj interpretaciji istorijskih činjenica. Koliko god se Mačeka ne može paušalno osuđivati za sve što se u Hrvatskoj i Kraljevini Jugoslaviji u vreme njenog sloma događalo, isto toliko je relevantno da optužbe na njegov račun ne treba poistovećivati sa optužbama hrvatskog naroda, niti se, imajući u vidu partizansku epopeju, neko treba osećati nacionalno povređenim zbog kritike Mačkovih političkih postupaka i istorijske uloge u celini.

I pored svega što se na ovaj deo može primetiti, ostaje činjenica da je autor skupio i registarski sredio mnoštvo najraznovrsnijih izvora i da ih je samo delom propratio vlastitim vrednosnim sudovima, ostavljajući čitaocima i budućim istraživačima da izvorno stvaraju vlastite ocene i formiraju lične stavove o postupcima bivših vlastodržaca u vođenju spoljne politike Kraljevine Jugoslavije. Time je stvorena široka osnova za sintezu višeg stupnja i za sublimat istorijske istine.

IV

Najveći pojedinačni deo »Sloma Kraljevine Jugoslavije 1941« odnosi se na vojnu problematiku, obuhvatajući obostrane vojne pripreme i planove, tok operacija (ako se o operacijama uopšte može govoriti) i posledice okupacije. U izvesnom smislu, ovaj tom monografije može se smatrati relativno samostalnim, naročito za potrebe vojne istoriografije, budući da u sebi integralno sadrži neophodne političke i druge osvrte, a uz to se u njegovom nastavku nalaze opšti zaključci koji u kondenzovanom obliku obuhvataju sve najbitnije što se na temu u celini odnosi. Obrada ovog dela zasnovana je na problemskom i hronološko-dinamičkom metodu, što mu je obezbedilo visok stepen preglednosti i unutarnje koherentnosti. Pripremna i izvršna dinamika data je prema zaraćenim stranama, fazama i danima rata, odvojeno za svaku armijsku i vidovsku vojnu grupaciju, uključujući i zbivanja na grčkom ratištu na kojem su operisali i britanski vojni kontingenti. Istoriografska kvalifikacija, bez poznavanja strategijskih i generalštabnih poslova u ovoj materiji ne bi bila sama za sebe dovoljna, što je vidljivo iz celine koncepta i tretmana svakog problema unutar vojnooperativne sfere. Time je i istaknuta uslovljenost postojanja vojne istorije, kao posebne istoriografske discipline. U štapsko-operativnom i stručno-tehničkom pogledu ovo se poglavlje može smatrati ne samo veoma uspelim, već po svemu blizu perfekciji. Vojna i ratna istorija bivše vojske i države ovim je dobila ozbiljan prilog koji se može uspešno koristiti i svrsishodno upotrebljavati za iskustvene potrebe naših štabova i vojnih akademija. Ta iskustva su, na žalost, negativne prirode, ali ni takva nisu suvišna radi učenja na svojim i tuđim greškama i propustima u prošlosti. Podstiču na razmišljanje činjenice, kao što su: precenjivanje protivnika koje po svojim moralnim reperkusijama može biti štetnije nego njegovo potcenjivanje; podela ratišta na armijske zone i pokušaj da se instalira operativno-strategijski komandni stepen, što sadrži neke realne pretpostavke; prirodna povezanost našeg, grčkog i albanskog prostora verovatno

nije samo prolazna epizoda; frapantan nedostatak veza na svim nivoima poučan je i za budućnost; način izrade ratnih i početnih operacijskih planova sadrži iskustva sa obe vrste predznaka, itd.

Autor je u moralno-političkom pogledu nastojao da za pozitivne tradicije vojske i naroda izdvoji i spasi sve ono što se spasiti može. Snažno deluje obraćanje mlađim generacijama, sa uzbudljivim zahtevima o potrebi razvijanja bratstva i jedinstva, da nam se slično ne bi ponovilo, što predstavlja glavno naravoučenije iz tih događaja. Takva nastojanja, s jedne strane, da se prošlost suviše ne zatamni i da se istorija previše ne ocrni dovela su i nehotično do određenih romantičarskih recidiva koji su prouzrokovali da se mestimično zasenči društvena uloga i suštinski karakter bivše kraljevske vojske. S druge strane, velika narativna razuđenost i operativna konkretnost delimično su potisnuli u stranu idejni i politički vid njenog društvenog bića. Recimo kratko i otvoreno da se radilo o unitarističko-centralističkoj birokratskoj organizaciji koja je bila i postojala u funkciji održanja velikosrpske hegemonije i nacionalnog porobljavanja, a u isto vreme, u kadrovskom smislu, predstavljala krajnje reakcionarnu i kontrarevolucionarnu snagu za ciljeve socijalnog izrabljivanja i održavanja nenarodne vlasti bivše velikosrpske buržoazije i drugih buržoazija. Dovoljno je pogledati nacionalni sastav oficirskog kadra bivše vojske, naročito višeg i najvišeg, pa se uveriti u favorizovanje određenog nacionalnog elementa, što se kao politika u času krize pretvorilo u bumerang i jedan od značajnih uzroka njene borbene neefikasnosti i moralne sterilnosti. Ne samo da nije pomoglo to što su se na najvišim položajima u generalštabu, štabovima vidova, štabovima grupa armija i armija i drugih većih vojnih sastava nalazili Srbijanci, već je to bio krupan minus i za njih lično, za jedinice i komande na čijem čelu su se nalazili i za sredine gde je trebalo da operišu. Međutim, taj problem nije izdvojen; on je sastavni deo ukupne politike i nije se mogao ni rešavati izvan njenih okvira. Kao što je poznato, radilo se o politici koja je počivala na principu nacionalne suprematije i velikosrpske predominacije. Nije teško uočiti i način i karakter ideološke i političke indoktrinacije u bivšoj vojsci, a i duh i ciljeve obrazovnih i vaspitnih mera, unutarne odnose, sa prusko-suvorovskim drilom, šikanom i potcenjivanjem ljudskog dostojanstva vojnika, pa se uveriti u njeno kontrarevolucionarno biće. Bila je to neka vrsta pretorijanske garde, koja se smatrala jednim od glavnih stubova sistema i najlojalnijom snagom monarhije. Naravno da se sve to ne odnosi na vojnike i niže starešine, a ni na najveći deo rezervnog kadra, čije se patriotsko raspoloženje i volja za borbom nisu mogli iskazati i koji su prvi postali žrtve žalosnog

sloma. Činjenica da je ta vojska stvorena kroz oslobodilačke ratove srpskog naroda, da je u poslednjim ratovima briljantno pred istorijom položila ispite patriotizma i ratne veštine, ništa suprotno ne dokazuje, nego, naprotiv, potvrđuje marksističku maksimu da od političkog i društvenog karaktera vladajuće klase i njenih ciljeva zavisi i karakter vojne sile kao sredstva takve politike. Izuzeci i ovde samo potvrđuju pravilo.

Sve je to, čak i namerno, nešto naglašenije konstatovano radi jedne druge potrebe, koja se odnosi na ocenu autora koju je teško razumeti i sa kojom se još teže možemo složiti. U opštim zaključcima i na drugim mestima knjige drug Terzić je, pored ostalih ocena i kritika, postavio i branio tvrdnju da su bivša Vrhovna komanda, Generalštab, i general Simović lično, kao predsednik vlade i načelnik Vrhovne komande, trebali da pribegnu primeni opštenarodnog partizanskog rata, koji autor u različitim kontekstima naziva još gerilskim, teritorijalnim i slično. Svestan da je to u direktnoj koliziji sa onim što je rekao o prilikama u Hrvatskoj i Sloveniji, Vojvodini, Kosovu i drugde, prostorni radijus takvog rata svodi na centralni teško pristupačan deo zemlje, a kasnije još i uže. Već takva prostorna redukcija dovodi u pitanje njegovu opštenarodnu prirodu i širinu. No, važnija od toga je činjenica da društveno-politička priroda aktivnog i kadrovskog dela bivše vojske, moralna i duhovna utemeljenost njenog kadra, naročito najvišeg, nije ni teorijski ni praktično omogućavala takav istorijski eksperiment, koji bi sigurno bio bez presedana. Po svemu izgleda da je autor poistovetio vojnostručni mehanizam gerilskih dejstava sa društvenom i stratejskom prirodom opštenarodnog partizanskog rata. Ova pretpostavka je zasnovana na njegovim tvrdnjama da nije trebalo vršiti grupisanje i koncentraciju jedinica, već odmah sa mobilizacijskih mesta otpočeti dejstva uzduž pravaca i komunikacija, sa usitnjenim snagama jačine bataljona, diviziona i sličnih vojnih formacija. Bez ikakve malicioznosti ovo asocira na sadašnja američka teorijska stanovišta da oni preko timova svojih specijalnih snaga mogu organizovati partizanski rat na bilo kojem delu naše planete, smo ne na teritoriji SAD. Očigledno se radi o poistovećivanju forme i suštine, čemu su naročito skloni vojnostručni profili kadrova, bez obzira na državnu i generacijsku pripadnost. Terzić je računao da kad izađe iz poglavlja u kojima obrađuje unutrašnju i spoljnu politiku sve ostalo pripada vojnostručnom mehanizmu i kombinatorici, dok u stvari i vojne operacije unose mnoge elemente politike.

Pitanje oblika rata, njegovog političkog karaktera i ciljeva nikada nisu rešavali generalštabovi, niti su to veličine ratne veštine o

kojima odlučuju vojni stručnjaci i komandanti. Vođenje partizanskog, opštenarodnog, frontalnog, odbrambenog ili napadačkog rata zadire u najvitalnije preokupacije država, društvenih sistema i narodnih zajednica. Bivši vlastodršci su se više plašili da naoružaju vlastiti narod nego invazije svih agresora. Zbog toga se oni, čak ni propagandno, ni u istorijskoj retrospektivi, ne mogu ocenjivati — da li su mogli organizovati i voditi opštenarodni partizanski rat. Takve ocene umanjuju veliki istorijski značaj takvih ratova budući da su oni neizbežno i zakonito vezani i za duboke i revolucionarne društvene transformacije. Pored toga, može da se stvori štetan privid da je takav rat jednostavno, lako, pa čak i na brzinu moguće organizovati od bilo koje društvene grupe, što može umanjivati neophodne društvene napore za pripremanje oružanih snaga i celog naroda za njegovu organizovanje i vođenje. Kapitulantima, defetistima i malodušnicima nije bio glavni problem izabrati oblik borbe, već nedostatak volje i odlučnosti da se svim silama i do poslednje mogućnosti suprotstave stranim zavojevačima i unutarnjim petokolonaškim snagama koje su im sadejstvovala. General Nedeljković, komandant Četvrte armije u Zagrebu, je, na primer, bio odlučan u odbijanju predloga CK KPJ da se naoružaju radnici, pa je čak zapretio hapšenjem delegacije koja ga je posetila, ali ni izbliza nije bio energičan kada je trebalo udariti po ustaškoj pobuni u Bjelovaru.

Bivšim visokim komandantima grupa armija i armija upravo su odgovarale mestimične ustaške i druge pobune da bi mogli konstatovati kako nije bilo uslova za borbu i na taj način odgovornost pred narodom i istorijom prebaciti na drugoga. Kako, inače, objasniti da komandu Prve grupe armija i komandu Sedme armije u Petrinji i Topuskom razoružavaju i zarobljavaju grupice ustaško-mačkovskih mangupa bez ikakvog otpora oficira ili štapskih zaštitnih jedinica. Komandant Druge grupe armija armijski general Milutin Nedić je sve svoje armije predao bez borbe. Slično je, sem časnih izuzetaka, bilo manje-više i na ostalim frontovima i sa oružanim snagama u celini. Dešperatorskog borbenog morala stvorenog na bazi spoljne i unutrašnje situacije, razorenog do kraja neshvatljivo brзом kapitulacijom Francuske, uz iluziju da će i njima Hitler dati isto što je dao i Petenu, rukovodeći krugovi bivše vojske kleknuli su pred neprijateljem mnogo pre i mnogo lakše nego što je i on sam očekivao. Drugim rečima, slom se pri tadašnjoj strategijskoj konstelaciji u svetu i pri stvorenom odnosu snaga, uključujući sve faktore, a ne samo brojne i tehničke pokazatelje, objektivno nije mogao izbeći i sprečiti, ali su se mogli obezbediti drukčiji i časniji rezultati sudara. Neprijatelja se moglo, pored realno mogućih ljud-

skih i materijalnih gubitaka, mnogo duže vremena vezati za naše ratište i ne dozvoliti mu da trijumfuje na onakav način.

Ova konstatacija, logično, pokreće kompleks odnosa vezanih za pojam izdaje, kolaboracije, petokolonaštva i špijunaže, što čini najosetljivije delove i ove studije i svih sličnih ratnih historiografskih obrada. Praksa drugog svetskog rata je pokazala da ovi pojmovi nisu identični ni u jezičko-semantičkom, ni u etičko-pravnom smislu, i po svojim motivima, još više po posledicama. Izdaju su izvršili i oni koji se nisu borili, a na to su bili obavezni i za to su imali kakve-takve uslove. Umesto borbe s neprijateljem, stupali su u kontakt i pregovore, s ciljem da kapituliraju i time borbu i otpor prekinu, čime su najdirektnije potpomagali neprijateljske napore. Viši stupanj na lestvici negativnih vrednosnih kategorija ove vrste čine kolaboracija i petokolonaštvo koji se sjedinjuju i poistovećuju sa neprijateljem prihvatajući njegove ciljeve i svim snagama saučestvuju s njim u borbi protiv vlastite strane, oličene u vlastitoj državi, oružanim snagama ili savezničkim koalicijama. Pojmovi petokolonaštvo, kolaboracija, kvislinška služba tuđinu, koliko god da vuku korene iz ranijih vremena, afirmisali su se u naše doba kao produkt fašističkog revanšizma i kontrarevolucije. Kao moralnu, etičku, pravnu i vojnu normu treba prihvatiti merilo da onaj ko bez borbe agresoru predaje zemlju samim tim vrši izdaju njenih naroda i njihove slobode i nacionalne nezavisnosti. Zbog toga u naš Ustav i u ustave još nekih zemalja ulaze odredbe o tome da niko nema pravo da prihvati okupaciju i kapitulaciju i obustavi borbu naroda protiv agresora. Primenjene na uslove aprilskog rata 1941. godine, lako je ustanoviti da je za izdaju zemlje podjednako odgovorna vladajuća garnitura koja je potpisala dokument o pristupanju Trojnom paktu, kao i ona koja je na vlast došla pod plaštom obaranja prethodnog poretka, ali se u praksi pokazala kapitulantski i izdajnički prema osovinskim fašističkim agresorima. Ako ovu konstataciju pogledamo u fokusu događaja koji su usledili nekoliko meseci kasnije, utvrdićemo bez napora da su se naslednici bivše vrhovne komande zajedno sa vojnim ministrom, vladom i kraljem aktivno našli na strani okupatora u borbi protiv oslobodilačkog i revolucionarnog pokreta svojih naroda. U analiza-ma se uvek mora imati u vidu ova spona: vrhovi bivše vojske i države i — četnici, i njena transmutacija, za lakše i meritornije tumačenje i razjašnjavanje mnogih više ili manje zamršenih događaja iz perioda aprilskog sloma. Ovo je napomena metodološke prirode, koja ne znači da je temu trebalo proširivati na vreme koje nije njeno niti znači da je autor kasnije događaje, kao repere, izgubio iz vida, bez obzira na to što ih nedovoljno pominje.

Kao što postoje opšti i neposredni uzroci sloma, koje je teško deliti i posebno obrađivati, tako postoje i neposredni efekti sloma i ukupne posledice rata, koje su takođe nerazdvojno povezane i teško odvojeno merljive. Autor je u pravu što se odlučio na zbirni prikaz posledica drugog svetskog rata na našem prostoru, umesto na neposredne posledice samo aprilskog sloma, što bi u nedostatku izvora bilo i nemoguće. U najmanju ruku je shvatljivo da bi struktura naših gubitaka bila znatno drukčija čak i pod pretpostavkom da se ukupni stravični efekat mnogo i ne menja. Da nije bilo ustanka i oslobodilačkog rata izvesno je da bismo imali manje razaranja i materijalnog uništenja, što je u svakoj borbi neizbežna pojava, ali bi zato stepen eksploatacije, pljačke i ukupnog iskorišćavanja privrednih resursa zemlje bio iznad zabeleženog. Ako bismo imali manje naših poginulih boraca, van svake je sumnje da bi ljudske žrtve kroz mobilizaciju za razne kvislinške i legionarske formacije i kroz gubitke na tuđim frontovima sigurno bile veće, a da i ne govorimo o tome da bi uništavanje bez borbe putem genocida, izgladnjavanja i nesmiljenog ropskog i logorskog rada bilo iznad prikazanog. Titova misao da smo u borbi ginuli, ali da bismo bez borbe ginuli neuporedivo više po svemu izgleda da je tačna i da zaslužuje naučno-istorijsku egzaktnu verifikaciju. Moglo bi se, *groso modo*, bez određenije razrade, navesti da se neposredne posledice sloma odnose na: zarobljavanje ljudstva i zaplenu naoružanja i opreme bivše vojske; organizaciju okupacijskog sistema i naoružanja i opremanje kvislinških snaga našim oružjem; progon velikog broja stanovništva iz mesta njihovog dotadašnjeg prebivanja (Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Vojvodina, Kosovo); zločinačku primenu genocida, pre svega na teritoriji tzv. Nezavisne države Hrvatske, ali i drugde, uz stravične gubitke u ljudskim životima i uz teške moralne posledice za odnose među našim narodima.

U svemu navedenom naša historiografija nije završila posao, a najveći je dužnik u pogledu verne i istorijski naučne obrade uzroka, načina i rezultata genocida, kao fenomena retke vrste i po mnogo čemu jedinstvenog i nečuvenog u istoriji drugog svetskog rata, izuzev nacističkog zločina prema Jevrejima i Romima. U čemu su koreni neobuzdane patološke mržnje i mračnih nagona koji su doveli do monstruoznih zločina kakve je istorija ljudskog roda retko zabeležila, kakvi su neposredni ciljevi masovnih ubilačkih pogroma i jezičkih trauma do kojih su doveli, kakva je slika zbivanja sa verodostojnim rezultatima velike ljudske tragedije, to sve očekuje odgovore od naučno zasnovanih, celovito koncipiranih i objektivno verifikovanih istorijskih istraživačkih projekata. Čini se da je među uzroke slo-

ma Kraljevine Jugoslavije i kasnije pogrome trebalo ubrojiti i neke iracionalne elemente (nacionalizam, šovinizam, klerikalizam itd.), kao posledicu nekih istorijskih naslednih stanja, predrasuda i opterećenja u međunacionalnim odnosima. To je samo dokaz više da svi šovinizmi, pod određenim uslovima, vode neograničenom ludilu i masovnom zločinu. Bez ostatka nije moguće prihvatiti ocene po kojima su za sve krivi jedino velikosrpski vlastodršci i fašistički okupatori. I mnogi drugi narodi su imali okupatore u zemlji, a mnogi su imali čak i reakcionarnije režime od bivšeg jugoslovenskog, ali ni u jednoj zemlji (ne računajući nacističke masakre nad Jevrejima) nije došlo do toliko širokih i stravičnih unutrašnjih razračuna. Neki naši istoričari u obradi NOR-a upotrebljavaju termine »bratoubilačka borba« i »građanski rat«, što nenamerno služi kao neka vrsta alibija neprijatelju, a našoj situaciji nije sasvim primereno. Kada je reč o genocidu, tada se ne radi o borbi, već o jednostavnom i neizostavnom masovnom zločinu, a kada je borba otpočela, ona nije bila bratoubilačka, već borba protiv okupatora i njegovih pomagača, što znači oslobodilačka i revolucionarna. Slično je i sa pojmom građanski rat, koji odgovara unutaranjim borbama između raznih građanskih struja, koje nisu revolucionarne i koje se vode bez direktnog prisustva okupatora. Kod nas se radilo o sudaru revolucije i kontrarevolucije, što, ponavljamo, nije identično pojmu građanski rat.

Naša situacija je sada takva da nam o tome rasparčano po selima i opštinama pišu borci u vidu sećanja i na bazi nesigurnih podataka, što je trebalo mnogo ranije uraditi a ne da nam se tematske istoriografske obrade o ovoj materiji služe subjektivističkim pretpostavkama i da nam umetnici stvaraju književne fabule bez jasne istorijske slike prošlih događaja, što se često završava političkim ekscesima nacionalističke prirode. Pored svega, dobija se necelovita i u mozaik razbijena slika, a bez celine, kao što je poznato, nema ni pune istine. Izlaz iz ove situacije nije u ljutnji, umanjivanju ili negiranju, pa čak i preuveličavanju onog što se zbilo, u etiketiranju onih koji se ovom stranom istorije bave, već da se bez nepotrebnog ustručavanja i suvišnog zaziranja vlastita prošlost učini do kraja prozirnom, što može biti samo u interesu svakog naroda i od koristi za naš zajednički život. Čutanje o dogođenom u prošlosti najveći je neprijatelj istorije, ali je zato najveći podstrekač mašte. Određen prilog početnim zbivanjima uz normalne kritičke opaske i drukčija viđenja nekih istorijskih pasaža predstavlja i delo o kojem je ovde reč. Autor, doduše, nije šire ulazio u problem genocida i u druge masovne zločine okupatora (koncentracioni logori, taoci, streljanja, paljevine i sl.), sem onoliko koliko mu je bilo potrebno da slom poveže sa posledici-

cama. Međutim, radi se o fenomenu koji nije samo posledica, niti je samo slom uzrok svemu što se događalo u ovom zamršenom klupku istorije, koje još, kako rekosmo, čeka da ga se odmota (istoriografija) i da se više nikada ponovo ne zamrsi.

Konačno, sve uzroke aprilskog sloma autor je sveo i sredio u jedanaest tačaka, od kojih prvu čini »katastrofalno pogrešna unutrašnja politika nenarodnih režima« i poslednju »kapitulantsko držanje Vrhovne komande, najvećeg broja generala i znatnog broja viših oficira«. Takav zbir uzroka ni jednom svojom tačkom ne aludira na bilo kakvu regionalnu ili nacionalnu odgovornost, čime se završno otklanjaju sva podozrenja ove vrste kojih je, opravdano ili ne, bilo. Posebnu, i verovatno najveću, vrednost ovog dela čine uspešno i kondenzovano dati opšti zaključci koji, bez pomenutih neravnoteža, organski, u celinu povezuju svu široku i razuđenu građu ove knjige, a zbog svoje zaokruženosti imaju i relativnu samostalnost, uz mogućnost autonomne i separatne upotrebe.

V

Najbitnije primedbe i glavne odlike ovog ostvarenja mogle bi se na kraju sažeti u svega nekoliko globalnih odrednica, uz uvek prisutan rizik pojednostavljivanja i nedorečenosti.

1. Tema je kao predmet istraživanja neophodna i nezaobilazna budući da predstavlja jednu od društvenih prekretnica u istoriji zajedničkog života jugoslovenskih naroda i narodnosti. Istovremeno je tema teško obuhvatna, a uz to krajnje osetljiva i delikatna. Autor se odlučio da istražuje ne samo zbivanja u vreme kratkog i katastrofalnog sloma bivše države i vojske, već da traga i za njegovim uzrocima i posledicama. Sigurno je da bi bilo nesvrshodno istraživati i obrađivati događaje neposredno vezane za vojni poraz, jer se sem slike zbivanja ništa dublje i iskustvenije ne bi dobilo. Nalazeći se pred tom dilemom, autor je morao rešavati mnoge teške probleme, neke sa više, a neke sa manje uspeha. U celini je preovladala tendencija da se na račun istorijske sinteze i strožijeg naučnog osmišljavanja krene pravcem široke ekspozicije, izdašnog dokazivanja i pokazivanja, delom i onih događaja i činjenica koji su i do sada dobro poznati. Obimna elaboracija arhivskih izvora, velikog broja dokumenata, dosadašnjih autorskih obrada datih izvorno i u širokim citatima, u vernim ali i opširnim interpretacijama, dovela je do toga da je delo teško jedinstveno definisati, jer ono predstavlja simbiozu naučnih, memoarskih, publicističkih i arhivsko-zborničkih elemenata,

što je u isto vreme potvrda njegovih nedostataka i vrlina. Za širu čitalačku publiku predstavljaće »avanturu« i gotovo nesavladiv napor izučavanje ove obimne knjige, dok će budućim istraživačima služiti kao velika pomoć u daljnjim spoznajnim prodorima. Kad se tome doda da su i vremenske granice teme znatno proširene i da obuhvataju znatan deo zbivanja iz političke istorije stare države, na jednoj strani, i da se išlo na obuhvat posledica drugog svetskog rata na našem prostoru u celini, na drugoj strani, postaje jasnija sva sadržajna i tematska celina ovog dela i njegove, reklo bi se, gigantske razmere.

Osetljivost i delikatnost teme, što je opredelilo i mnoge metodološke postupke autora, proizilaze iz činjenice da se radi o istoriografskoj obradi vremenskog perioda iz naše novije istorije u vreme kada su mnogi akteri, a među njima i autor, još u životu, i kada u društvu, bez obzira na radikalno promenjene uslove, rešavamo neke virulentne probleme povezane za odnose među nacijama i narodnostima. Senzibilnost teme je uvećana još i činjenicom da se radi o ratnom porazu, o izgubljenoj bici, što je, objektivno uzevši, i u vojnom i u političkom i u psihološkom pogledu, uvek i za svakog istoričara predstavljalo dodatne teškoće koje se povezuju sa ljudskom otvorenošću i iskrenošću i uvek sa naporom samokritičkog čina. Velikim delom i u ovim okolnostima se nalaze razlozi za širenje teme i za njeno enormno dokazno elaboriranje.

2. Istaknuti idejni izazov Terzićeve obimne kreacije, gde ga više motre i osluškuj u političari nego istoričari, predstavlja više način nego suštinu tretiranja nekih nacionalnih i revolucionarnih komponenti u njegovoj istraživačkoj i široko zasnovanoj koncepciji. Nacionalni odnosi i njihova težina i dubina u bivšoj Jugoslaviji mestimično se i svode na prekomernu rivalsku borbu srpske i hrvatske buržoazije, na njihovo slavloljublje, prestiž i ekonomske interese. Autor ne pominje, a verovatno je drukčije mislio i o nacionalnim problemima Crnogoraca, Makedonaca, Muslimana, Šiptara i još nekih nacionalnih manjina. Nacionalni problem Slovenaca se tretira u senci srpskohrvatskog nesuglasja. Možda je za ocenu i prikaz ovog dela još značajnija okolnost da je autor već u njegovom početnom koncipiranju narušio neophodnu simetriju između mnogobrojnih faktora njegove strukture, iz čega je proizašla određena sadržajna i prostorna neravnoteža koja je svojim kvantitativnim merama uticala na idejno-politički i istorijsko-naučni karakter nekih ocena i zaključaka. Zbirna vrednosna kvalifikacija velikosrpske buržoazije i njenih monarhističko-hegemonističkih pretenzija morala je opredeliti takav isti postupak i pri obradi uloge velikohrvatske buržoazije i svih drugih

agensa doživljenog sloma. To isto važi i u obrnutom smislu. Naime, ako su se analizirali kao faktori sloma HSS i drugi subjekti političkog sistema, to se u odgovarajućoj razmeri moralo učiniti i sa glavnim vinovnicima istorijske drame. Inače je podozrenje neizbežno. Dijalektika je i ovde delovala, pa je kvantitet narušio proporcije kvalitativne vrednosti. Pri analizi društvenih zbivanja u bivšoj državi i pri oceni glavnih subjekata — uzročnika brzog sloma i posledica, autor se ne samo leksički i terminološki, već i metodološki služi marksističkim instrumentarijumom, učvršćavajući klasnu borbu i društvene razlike i nepravde, prateći i suprotnosti unutar buržoaskog tabora, ali i njegov odnos prema radničkoj klasi i radnim masama, klasne i idejne veze unutrašnje reakcije sa fašističkim snagama spolja, uticaj klasne borbe na nacionalno i državno jedinstvo itd. Međutim, u određenoj meri je primetno da se autor nije dovoljno distancirao od starog gledanja na bivšu vojsku koja je, pored svega, bila instrument reakcionarne i hegemonističke politike i da do kraja nije savladao emotivno-psihološki sindrom koji je poput lakih recidiva ometao da politička ocena njenog karaktera bude u skladu sa njegovom ocenom bivšeg sistema i vlasti čiji je deo ona predstavljala. Povezivanje mačekovštine, ustaša i masovnog pokreta moguće je odobriti i shvatiti samo ako se istovremeno povezuje bivši vojni i državni vrh — kvislinzi Ljotić i Nedić, sa kasnijom pojavom četništva, kao izdajničke i kontrarevolucionarne snage, ne zaboravljajući, naravno, ni sve druge opskurne i izdajničke snage koje su se logikom društvenih zakonitosti nužno našle i u taboru kontrarevolucije. Ako se to konsekvantno ne učini, reakcije su neumitne i opravdane, što je samo jedna od ilustracija o potrebi ujednačenih metodoloških postupaka.

3. Sve što je ovom prilikom rečeno niti prejudicira, niti nadomešta definitivnu ocenu i svestrani kritički prikaz ovog zamašnog historiografskog ostvarenja. Očekivana kritika će podrazumevati ne samo ocenu u globalnim procesima, već i verifikaciju mnoštva činjenica i izvora uz višedisciplinarni i diferencirani pristup različitim problemima. Samo po sebi se razume da će navedene kritike obuhvatiti i ono što je u ovim redovima navedeno, što sve skupa može biti od znatne pomoći i autoru i izdavačima prilikom eventualnog pripremanja drugog izdanja. Istoričari, politikolozi, metodolozi, vojni stručnjaci, etnolozi, etičari i mnogi drugi će svoj sud, pre ili kasnije, doneti prema svemu onom što smo ovom kreacijom dobili, a što će sigurno učiniti smireno, bez »rovova i bodljikave žice«. Za sada izgleda nesporno da su uspesi i rezultati ovog obimnog, a izgleda i životnog, poduhvata daleko ispred svega što se može evidentirati kao

promašaj, nedorečenost ili metodološka nedoslednost. Takva sumarna i finalna ocena bazira se na unutrašnjim vrednostima pojedinih delova knjige koje su iznad dojma što ga povezano stvaraju, na mnoštvu sređenih arhivskih izvora od najveće istorijske vrednosti, na naučnoj registraturi i sistematizaciji, a najviše na slici vojnooperativnog događanja, što treba i smatrati kao osnovno jezgro ovog ostvarenja.

Pokazuje se, posle svega, da puna istorijska istina i ukupni iskustveni *ratio* nije samo zadatak i mogućnost neposrednih aktera i prvih tumača, već i mnogih drugih stvaralaca iz redova nastupajućih generacija.